

- 15 Saussure F. de. Works on Linguistics / Translated from French under the editorship of A.A. Kholodovich; Ed. M.A. Oborin; Preface by prof. N.S. Chemodanov. – Moscow: Progress, 1977. – 696, [2] p.
- 16 Harris, Z. S. (1951). [Review of Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture, and Personality, by D.G. Mandelbaum]. Language, 27(3), 288-333. <https://doi.org/10.2307/409757>
- 17 Kasatkin L. L. What is a dialect language // Russian language in scientific coverage. – M., 2007. – No. 2 (14). – pp. 253-267.
- 18 Rivlina A.A. Russian English and what it is not // Russian Journal of Linguistics. – 2020. – Vol. 24. – N. 3. – P. 649-668. DOI: 10.22363/2687-0088-2020-24-3-649-668.

Received: 28.03.2026

МҒТАР 16.01.11

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss2pp182-196](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss2pp182-196)

Н.К. Тургумбаева¹, Ш. Қапантайқызы¹, А.Н. Нурланова²

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық Университеті, Астана, 010000, Қазақстан

²Қазақстан-Американдық еркін университеті, Өскемен, 070000, Қазақстан

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯСЫ: АТАУ, СИПАТТАУ ЖӘНЕ БІЛДІРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада қазақ тіліндегі эмоция репрезентациясының құралдары қарастырылады. Атау, сипаттау және білдіру қызметін атқаратын тілдік бірліктердің құрылымдық және семантикалық ерекшеліктері қарастырылады. Эмотивті лингвистиканың ұғымдық-терминологиялық жүйесі сараланып, эмоцияны жеткізу тәсілдерінің атауыштық, сипаттауыштық және экспрессивті-білдірушілік қызметтері құрылымдық-жүйелік парадигма аясында талданады. Сонымен қатар отандық және шетелдік зерттеушілердің ғылыми тұжырымдары негізінде эмотивтер мен индикативтердің арақатынасы айқындалады. Зерттеу барысында қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін лексикалық бірліктердің, фразеологиялық тіркестердің, морфологиялық тұлғалардың және синтаксистік құрылымдардың эмотивтік әлеуеті жан-жақты зерделенеді. Бұдан бөлек, тілдің әр деңгейінде көрініс табатын эмотивті құрылымдардың экспрессивті-прагматикалық сипатын толық бағалау үшін вербалды эмоцияларды қабылдау мәселесін зерттеудің қажеттілігі негізделді.

Зерттеу жұмысында сипаттамалық, салыстырмалы және интерпретациялық талдау әдістері қолданылып, қазақ тіліндегі эмоцияны атайтын, сипаттайтын және білдіретін тілдік бірліктер кеіненді зерттеу нысаны ретінде қарастырылады. Сондай-ақ эмотивті және индикативті бірліктердің ерекшеліктерін ажыратуда жүйелеу мен түсіндіру тәсілдері пайдаланылып, ғылыми әдебиеттерге сүйене отырып, олардың функционалдық сипаты сараланды.

Зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі эмоцияны жеткізу құралдарын практикалық тұрғыдан қолдануға, сөйлеу әрекетінің экспрессивтілігін арттыруға және коммуникативтік жағдаяттарға сәйкес тиімді тілдік қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Сонымен қатар мақала қазақ тіл біліміндегі эмотивті лингвистиканың теориялық және метатілдік негіздерін нақтылауға үлес қосады. Зерттеу қорытындылары табиғи тілді өңдеу жүйелерінде эмоцияны тану, интерпретациялау және жеткізу механизмдерін жетілдіруге, сондай-ақ қазақ тіліндегі эмоциялық модельдерге негізделген нейрожелілер мен чат-боттардың эмоционалды жауап беру сапасын дамытуға да көмекші бола алады.

Кілт сөздер: эмотиология, эмотивті метатіл, эмоционалды лексика, номинатив-эмотив, индикатив-эмотив, эмотивті қабылдау, хедж, оңашалану, транспозиция, парцелляция

НЕГІЗГІ ЕРЕЖЕЛЕР

Қазақ тілінде эмоциялардың көрінісі – күрделі әрі көпқабатты үдеріс. Адам эмоциясын нысан етіп алған бұл үдерісті атау, сипаттау және білдіру бойынша метатілдік алақұлалықтарға шетелдік және отандық зерттеушілер назар аударған [1], [2]. Тілдің лексикалық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлерінде түрлі тәсілдермен көрініс табатын вербалды эмоциялар адам бойындағы қажеттіліктердің өтелу-өтелмеуіне қарай жағымды және жағымсыз, өмірге әсер ету күшіне қарай күшті және әлсіз, сапасына қарай күрделі және қарапайым деп топтастыруда. Қазақ тілі олардың ішкі және сыртқы сипатын танытуда жоғары әлеуетке ие.

Эмоцияларды жеткізу үшін ең алдымен экспрессивті және эмотивті лексика қолданылады. Мысалы, қуаныш, реніш, қайғы, шаттық секілді жалпыға белгілі эмоция атауларынан бөлек, масаттану, торығу, налу сияқты сөздер пассивті қабатта сақталғанымен, әлі де қолданыста. Қазақ тіліндегі эмоцияны білдірудің маңызды ерекшелігі – тұрақты сөз тіркестері мен фразеологиялық бірліктер арқылы эмоционалды жағдайды бейнелеу. «Жүрегі жарылу», «көзі мөлтілдеу», «көңілі жабырқау» сияқты тіркестер адамның ішкі сезімін нақты әрі бейнелі түрде сипаттайды. Бұған қоса, кейбір эмоциялық реңктерді түс атаулары арқылы да беру жиі кездеседі. Мысалы, «көк» семасының эмоционалды әлеуеті жоғары және оның бата мен қарғыстағы қолданылуы эмоцияның тереңдігін білдіреді («Көсегең көгерсін», «Көк келгір!»).

Грамматиканың морфология деңгейінде эмоцияны білдіру тұлғалық өзгерістер арқылы жүзеге асады. Мысалы, -тай, -жан сияқты жұрнақтар және тәуелдік жалғаудың бірінші жағы (анашым, ботақаным) сөзге жағымды эмоционалды реңк береді. Сонымен қатар, бұйрық райлы етістіктер (кетші, жоғал) мен шартты рай тұлғалары (алсамшы, білсемші) да сөйлеушінің эмоциясын жеткізеді. Қазақ тіліндегі жіктік категориясы сөйлеудің ішкі күшін әлсірету немесе күшейту болып табылатын хедж құбылысына негіз болады [3]. Синтаксистік деңгейде оңашалану, транспозиция, парцелляция, инверсия, эллипсис, қайталау, т.б. сияқты тәсілдер эмоцияның қарқынын арттырып, мәнмәтінге қосымша эмоциялық бояу береді. Осылайша, қазақ тіліндегі эмоцияны білдіру құралдары ұлттық мәдениетпен және тілдік ерекшеліктермен тығыз байланыста қалыптасқан.

КІРІСПЕ

Адамзаттың ішкі жан дүниесін, сезімі мен көңіл-күйін айқындайтын маңызды психикалық құбылыс - эмоция. Әрбір халықтың эмоцияны жеткізу тәсілдері оның мәдениетімен, тілдік ерекшелігімен және ұлттық дүниетанымымен тығыз байланысты. Қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіретін, атайтын және сипаттайтын бірліктер арқылы халықтың рухани әлемі, ойлау жүйесі және тұрмыс салты көрініс табады. Эмоцияларды тілде беру үшін әртүрлі тәсілдер қолданылады. Олардың қатарында лексикалық бірліктер, тұрақты тіркестер, морфологиялық және синтаксистік құрылымдар және интонациялық тәсілдер бар. Алайда бұлардағы эмоцияны білдіру қарқыны әртүрлі болып келеді. Ол аталмыш бірліктердің атауыштық, сипаттауыштық және білдірушілік қасиеттеріне байланысты. Яғни сөйлеу барысында эмоция мен сезімнің атын атау (қажетіне қарай) мен сол сөйлеу барысында эмоция мен сезімді сипаттау арасында эмотивтілік қарқыны бір дәрежеде емес. Сол сияқты соңғы аталған эмоцияны сипаттау мен оны білдіру арасындағы экспрессивті-прагматикалық қуат та әртүрлі болып келеді.

Эмоцияны тіл арқылы жеткізу мәселесі ХХ ғасырдың екінші жартысынан бастап психоллингвистика, когнитивті лингвистика және прагматикалық бағыттарында кеңінен

қарастырыла бастады. Әсіресе тілдің тек ақпарат жеткізуші құрал ғана емес, адамның ішкі психоэмоционалды күйін танытатын антропоэекті жүйе екені анықталғаннан кейін эмоцияны вербализациялау мәселесіне қызығушылық артты. Эмоцияны тілде сипаттау, атау және білдіру құбылыстары адамның дүниені қабылдау ерекшелігімен, мәдени жадпен және ұлттық таныммен тікелей байланысты қарастырылады. Осыған байланысты қазіргі тіл білімінде эмоцияны когнитивтік модельдеу, эмотивті семантика, эмоцияның дискурстық табиғаты және эмоцияны қабылдау тетіктері секілді бағыттар қалыптасты.

Эмотивті лингвистиканың теориялық негіздері шетелдік ғалымдардың еңбектерінде жүйелі түрде қарастырылды. Атап айтқанда, В.И.Шаховский эмоцияны тіл арқылы жеткізудің семантикалық және прагматикалық ерекшеліктерін саралап, эмотивтілікті тілдің функционалды категориясы ретінде тануды ұсынды [1]. Ғалым эмоцияны атау мен эмоцияны тікелей білдірудің ара-жігін ажыратып, эмотивтердің коммуникативтік қызметіне ерекше назар аударды. Ал Ч.Л.Стивенсон эмоцияны білдіретін тілдік бірліктердің бағалауыштық табиғатын көрсетіп, олардың адресатқа әсер ету мүмкіндігін алдыңғы қатарға шығарды [4]. Кейінгі кездегі зерттеулерде эмоцияны тілдік сана, концептуалды жүйе және ұлттық мәдениетпен байланысты қарастыру үрдісі күшейді. Соның нәтижесінде эмотиология тіл біліміндегі пәнаралық зерттеу салаларының біріне айналды.

Қазақ тіл білімінде эмоция мәселесі ұзақ уақыт бойы экспрессивтілік, бағалауыштық және эмоционалды-экспрессивті лексика аясында қарастырылып келді. Қазақ эмотиологиясының қалыптасуына Ғ.Қ.Иманалиева зерттеулері елеулі үлес қосты. Ғалым қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдарды арнайы зерттеп, эмоция атаулары, эмоционалды реңк және эмотивті бірліктердің қызметін жүйелеуге талпыныс жасады [2]. Сонымен қатар қазақ тіліндегі фразеологизмдердің, одағайлардың, қаратпа құрылымдардың және синтаксистік тәсілдердің эмоцияны білдірудегі рөліне қатысты еңбектер кейінгі жылдары арта түсті. Бұл зерттеулер қазақ тіліндегі эмоцияны жеткізу құралдарының ұлттық дүниетаныммен, этномәдени тәжірибемен және коммуникативтік нормалармен сабақтас екенін көрсетеді.

Соңғы жылдары қазақ эмотиологиясы когнитивті лингвистика, прагмалингвистика және корпусстық лингвистика бағыттарымен сабақтаса зерттеле бастады. Әсіресе эмоцияны білдіретін тілдік бірліктердің мәтін ішіндегі қызметі, эмотивті валенттілігі, сөйлеуші мен адресат арасындағы прагматикалық қатынасты қалыптастырудағы рөлі ғылыми қызығушылық тудырып отыр. Сонымен қатар цифрлық коммуникацияның дамуына байланысты қазақ тіліндегі эмоцияны автоматты тану, жасанды интеллект жүйелерінде эмотивті модельдерді қолдану мәселелері де өзекті сипат алуда. Бұл қазақ тіліндегі эмоцияны атау, сипаттау және білдіру құралдарын кешенді түрде қарастырудың ғылыми маңызын арттыра түседі.

Қазіргі қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдарды зерттеген Ғ.Иманалиева тілдегі сөздердің «бір тобы эмоциялы реңкі бар, эмотивті мағынасы бар немесе эмоцияның атауы ретінде қызмет ететін сөздер болып табылатынын айтады [2, 116]. Тіл білімі саласындағы еңбектерде эмоциялы-экспрессиялы реңкі бар сөздер, эмоционалды-экспрессиялы сөздер деген атауға ие болғанымен, олардың барлығынан эмоционалдылықты аңғара бермейміз. «Мәселен, эмоция-экспрессив реңі бар зат есімдердің қатарына жатқызылып жүрген *қуаныш, ашу, күмән, қасірет* сөздерінің бойында жеке тұрғанда ешқандай эмоционалдылық жоқ, олар тек эмоцияның атын ғана атап, атауыштық қызмет атқарып тұр, ал бұл сөздердегі экспрессивтілік туралы сөз қозғаудың өзі артық» [2, 116]. Алайда автор жоғарыдағы атауға иемденген сөздердің барлығына қатысты сын емес, жеке тұрып-ақ эмоциялы да, экспрессивті де, эмоциялы-экспрессивті реңк пен мағына үстейтін сөздер тілде мол дей келе, эмоциялы-экспрессивті мәні жоқ санаттағыларды (*қуаныш, реніш, ашу, ыза* секілді сөздер) *эмотивтер немесе эмотивті тілдік бірліктер* деп атауды ұсынады [2, 117].

Эмотиологияның негізін қалаған В.И.Шаховский болса, эмоцияларды атау, сипаттау мен білдіру арасындағы метатілдік нақтылыққа жету мақсатында бұл мәселені көтере отырып, эмотивтер деп керісінше, эмоционалдылықты берудің прагматикалық әлеуетіне ие категорияларды ұсынады. Бұл тұжырыммен көптеген эмотиологтар келісіп, бүгінгі таңда

эмоцияларды атайтын және сипаттайтын бірліктерді индикативтер деп атауда [1]. Стивенсонның айтуынша, эмотивтер мен индикативтердің айырмашылығы – сөйлеу кезінде эмоциялар терминдері сол эмоцияларды білдірудің өте әлсіз құралы болып табылатынында. Эмоцияларды сипаттайтын вербалды дүниелер де логика-пәндік дискриптивті семаларға ие, оларды да эмотивтер қатарына жатқызуға болмайды [4].

Зерттеудің негізгі мақсаты – эмоцияны атау, сипаттау және білдіру үдерістерінің өзара ерекшеліктерін айқындау арқылы эмотивті лингвистиканың ұғымдық және терминологиялық жүйесін нақтылау. Сонымен қатар мақалада қазақ тіліндегі эмоцияны жеткізетін тілдік бірліктер лексикалық, фразеологиялық, морфологиялық және синтаксистік деңгейлер тұрғысынан кешенді түрде талданып, олардың семантикалық сипаты мен коммуникативтік қолданыс ерекшеліктері қарастырылады.

МАТЕРИАЛДАР МЕН ӘДІСТЕР

Мақалада қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіретін тілдік бірліктердің ерекшеліктерін талдауға арналған кешенді әдіснама қолданылды. Зерттеудің негізгі материалы ретінде қазақ тіліндегі көркем әдебиет, публицистикалық мәтіндер, фразеологиялық сөздіктер, мақал-мәтелдер жинақтары, сондай-ақ ауызекі сөйлеу тілінің деректері пайдаланылды. Талдау материалы ретінде қазақ тілінің ұлттық корпусының кіші корпустарынан түрлі функционалды стиль мәтіндері бойынша мысалдар алынады.

Ұлттық корпуспен жұмыс істеу барысында эмоцияға қатысты тілдік бірліктерді іріктеу үшін семантикалық және контекстік іздеу тәсілдері қолданылды. Іздеу жүйесінде қуаныш, реніш, ашу, сағыныш, таңдану сияқты базалық эмоция атаулары мен олардың синонимдік, фразеологиялық және экспрессивті нұсқалары тірек бірлік ретінде алынды. Сонымен қатар эмоционалды мән үстейтін одағайлар, қаратпа құрылымдар, бұйрық рай тұлғалары, эмоционалды коннотациясы бар тұрақты тіркестер мен бағалауыштық лексемалар да қарастырылды. Корпустан алынған мысалдар мәтіннің функционалды стилі, эмоцияның берілу тәсілі және эмотивтілік деңгейі тұрғысынан сұрыпталды.

Мысалдарды іріктеу барысында бірнеше принцип басшылыққа алынды. Біріншіден, тілдік бірліктің эмоцияны атау, сипаттау немесе тікелей білдіру қызметі ескерілді. Екіншіден, бірліктің мәтін ішіндегі прагматикалық рөлі мен эмоционалды реңкі назарға алынды. Үшіншіден, мысалдардың қазақ тіліндегі табиғи қолданысты көрсетуі және түрлі функционалды стильдерде кездесуі басты шарттардың бірі болды. Осыған сәйкес зерттеуде көркем әдебиеттен, публицистикалық мәтіндерден және ауызекі сөйлеу үлгілерінен алынған деректер қатар қолданылады. Эмотивті құрылымдардың экспрессивті әлеуетін нақтырақ көрсету үшін контекст ішіндегі сөйлемдер толық сақталып берілді.

Талдау әдістерінің арасында сипаттамалық, компоненттік, лингвопрагматикалық және салыстырмалы әдістер қолданылды. Сипаттамалық әдіс қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіретін лексикалық және грамматикалық бірліктерді жүйелеуге бағытталады. Компоненттік талдау әдісі эмоцияны білдіретін сөздер мен тұрақты тіркестердің семантикалық құрылымын ашуға мүмкіндік берді. Лингвопрагматикалық әдіс эмоцияның контекстік көріністерін қарастыру үшін қолданылды. Сонымен қатар вербалды эмоционалдылықты қабылдаудың аспектілеріне салыстырмалы әдіспен шолу жасалды.

Зерттеу жұмысы бірнеше кезең бойынша жүзеге асырылды. Алғашқы кезеңде эмотивті лингвистикаға қатысты отандық және шетелдік ғылыми еңбектерге теориялық шолу жасалып, зерттеудің ұғымдық-терминологиялық негіздері айқындалды. Екінші кезеңде қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктер ұлттық корпус, көркем әдебиет және ғылыми дереккөздер негізінде жинақталып, тақырыптық тұрғыдан топтастырылды. Үшінші кезеңде жиналған тілдік материалдарға семантикалық, прагматикалық және құрылымдық талдау жүргізілді. Соңғы кезеңде зерттеу нәтижелері жүйеленіп, қазақ тіліндегі эмоцияны атау, сипаттау және білдіру тәсілдерінің тілдік ерекшеліктері бойынша нәтижелер көрсетілді.

Зерттеу барысында Ғ.Қ. Иманалиева, В.И. Шаховский, Ч.Л. Стивенсон еңбектеріндегі эмотивтер мен индикативтер теориясына сүйеніп, қазақ тіліндегі эмоционалды бірліктердің прагматикалық және семантикалық ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ, эмоцияларды атаушылық, сипаттаушылық және білдірушілік қасиеттері арқылы жеткізу механизмдері тілдің құрылымдық-жүйелік қабаттары бойынша жіктеліп, олардың қолданыстағы рөлі талданды. Бұл тұста қазақ эмотиологиясы бойынша отандық жас ғалымдардың зерттеулері мен Scopus, Web of Science базасында рецензияланған басылымдардағы соңғы зерттеулер негізге алынды. Жалпы, зерттеу нәтижелері қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіретін тілдік бірліктердің табиғатын түсінуге және олардың прагматикалық қызметін нақтылауға бағытталған.

НӘТИЖЕЛЕР

Қазақ тілінде эмоцияларды білдіруді түсіну тілдің бірегей лексикасын, морфологиясын, синтаксисін және мәдени мәнмәтінін зерделеуді талап етеді. Қазақ тіліндегі эмоцияларды атау, сипаттау мен білдірудің маңызды аспектілерінің бірі – экспрессивті және эмотивті лексиканы қолдану. Лексикалық қабат аспектісінен қарағанда, эмоцияларды атайтын номинатив-эмотивтер қай тілде болсын жетерлік. Қазақ тіліндегі «қуаныш», «реніш», «бақыт», «қайғы», «шаттық», т.б. сезім атаулары актив қабатта болса, «масаттық», «торығу», «қаһар», «нала», «кіжіну», «қапа», «тосырқау», т.б. секілділері пассив қабатта. Зерттеуші Ғ.Иманалиева адам бойындағы эмоциялардың қажеттіліктердің өтелу-өтелмеуіне қарай *жағымды* және *жағымсыз*, адам өміріне әсер ету күшіне қарай *күшті* және *әлсіз*, сапасына қарай *күрделі* және *қарапайым* деп топтастыруға сәйкес, қазақ тілінің эмоционалды құрылымдарын талдайды [2]. Қажеттіліктің өтелуін көрсететін топтағы эмотивті лексикалық тілдік бірліктердің барлығы эмотив-номинативтерге жатады. Жағымды эмоция атаулары: *қуаныш, сүйіспеншілік, еркелеу, қызығу*, т.б. жағымсыз эмоция атаулары: *үрей, абыржу, ыза, қорқыныш, кек, қайғы, налу*, т.б. Қалған эмоцияларды (күшті, әлсіз, күрделі, қарапайым) түсіндіру үшін қазақ тілі көбінесе оларды сипаттау мен білдіруге икемді. Эмоцияларды сипаттай отырып тұрақты сөз тіркестерін қолдану - басымдықта.

Эмоцияға қатысты тұрақты сөз тіркестері ұлттық болмыстың негізгі көрінісі болып табылады. Қазақ тіліндегі фразеологиялық бірліктер, әсіресе, эмоциялық жағдайларды сипаттауда ерекше рөл атқарады. «Жүрегі жарылу», «көзі мөлтілдеу», «көңілі жабырқау» сынды сөз тіркестері адамның ішкі сезімдері мен күйзелістері туралы ақпарат береді. Олар эмоционалды бейнелеудің кең шеңберін қамтып, адамдар арасындағы қарым-қатынасты түсінуге мүмкіндік береді [5].

Адам белсенділігіне қарай бөлінетін күшті және әлсіз эмоцияларға сағыныш, қорқыныш, реніш т.б. (әлсіз немесе астеникалық), қуаныш, ашу, т.б. (күшті немесе стеникалық) жатады. «Күшті эмоция болып саналатын ашуды оған синоним ретінде де қолданылатын ренжу ұғымымен салыстырсақ, бір-біріне синоним болғанымен екеуі деңгейі жағынан бір емес. Ашулану – ренжудің жоғары деңгейі ретінде көрінетін психологиялық жағдай. Ашу – адамның эмоциялық жағдайын білдіретін атау» [2, 43-44] Оларды сипаттауға көмектесетін тұрақты сөз тіркестері көбінде күшті эмоциялардан көрініс табады: «*Құзғын сәріден көні кепкен ит-ай!*» *Зығырданы қайнаған шал ас бөлмеден үлкен зеренмен су алып, баласы жатқан бөлмеге кірген (Несіпбек Дәутайұлы. Шал). Ал адам бойындағы кемшілікті, сатқындықты көргенде, бүгін өмірден кетіп қалатындай қамығатын, жас баладай ызаға булығып, ешкімге білдірмей жылайтын (Гүлтас Сайынқызы. Тау суындай тұнық жырдың иесі). Алғаш дәу мәшине «дүр» ете қалғанда зәресі қалмай, жүрегі аузына тығылып, дірдек қаққаны да есінде. Бір сәт, сонау жарты гасырды еңсерген, бұрынғы жастық шағы қайта орнағандай жүрегі аударылып түсті (Самал Шаймерденова. Моншақ пен мойнақ)* [6].

Зерттеулер көрсеткендей, қазақ тілінде әртүрлі эмоционалды күйлерді жеткізетін эмотивті бірліктердің бай қоры жеке тұрғанда сезім мен эмоцияға қатысы жоқ сөздер болуы мүмкін. Айталық Ж.М.Пансат және т.б. «көк» концептісі сияқты нақты ұғымдардың

когнитивтік семантикасы эмоциялардың қазақ тіліндегі лингвистикалық кодталуын айқындайды. Көп семалы болып келетін (*аспан, тамыр, негіз, шығу тегі, еркін, ер тұрман, тігіс, көк, көк сұр*) «көк» сөзінің аспан мен түс атауы мағынасын бергендегі нұсқалары тілдік коммуникацияда жоғары эмотивтілікке ие. Сондай-ақ *көк азу, көк жалқау, көк жамбас, көк долы, көк бет, көк қарын, көк пері*, т.б. тұрақты тіркестерде «көк» ұғымы – көбінесе ашуды білдіруге көмектесетін бата мен қарғыстарда көрініс тапқан эмотив. Синтаксистік тұлғасы инверсия, қайталау және эллипсис ішінде қолданысқа түседі [7]. Айталық, «Көк» семасының батадағы қолданысы: «*Көсегең көгерсін!*», «*Көсегең көгерсін, көрпең ұзарсын!*», «*Көк майсадай көгеріп өсе бер!*», «*Көктеп, көбейе беріңдер!*», «*Төбең көкке жете берсін!*». Ал аталмыш семаның қарғыстағы қолданысына мысалдар келесідей болмақ: «*Көк келгір! Көк келгір!*», «*Көгермей, көктей сол! Қыршыныңнан қиылғыр!*», «*Көктей солғырлар-ай!*», «*Көк түйнек болғыр!*», «*Көк шешек келгір*». Бұл мысалдар қазақ тілінің эмотивті сөздігінің кеңдігін ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының құндылықтары мен эмоционалды тәжірибесін көрсететін мәдени маңызы бар аспект екенін көрсетеді. Түс атаулары белгілі бір сезімдердің эмоционалды реңктерін қарастырған жұмыс нәтижелері күрделі эмоционалды күйлерді білдіру құралы ретінде қызмет ететін қазақ тілінің мәдени және танымдық шеңберінің ауқымдылығымен байланысты екенін көрсетеді [7].

Итшіл тіршіліктің запыранын жұтып көрмеген күшіктер еселерінің көк шандыр емшегін созғылайды (Асылбек Ихсан. Дүңгіршек) «...масаға түтін салғандай көк тұман...», «-Қамбаның меншігіндегі теріде не әкеңнің құны бар, көзіңе көк шыбын үймелетейін бе?! (Сәкен Сыбанбай. Көпеннің көркем күлкісі); Сабырлы, қой аузынан шөп алмас момын кісі өзінің жеке басынан өткерген хикметі бөтенге көк тиын керегі жоқ деп біледі, басқа біреу естуге тұрмайтын ұсақ-түйек санайды (Әсел Омар. Әлібектің әлемі) [6]. Көк шандыр, көк тұман, көк тиын дегендерде нысанға алынып отырған түстің мәнмәтінге қарай жағымсыз коннотациясының экспрессивті, ал *көк шыбын* тіркесі қолданылған сөйлемде басты мән оқырманға әсер ету емес, айтушының эмоциясын көрсету болғандықтан, эмотивті әлеуеті ашылады. Тілдік бірліктің эмотивті және экспрессивті қызметі жайлы көптеген зерттеулерде осы метатілдік ерекшелік көрсетіледі [2], [1]. Сәйкесінше эмотивті әлеуеті ашылған «...*көзіңе көк шыбын үймелетейін бе*» сөзі эмоцияны білдіру қызметін атқарып тұр.

Қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерді талдау барысында олардың тек лексикалық деңгейде ғана емес, фразеологиялық және синтаксистік құрылымдар арқылы да жоғары эмотивті әлеуетке ие екені анықталды. Әсіресе тұрақты тіркестер адамның ішкі психоэмоционалды күйін бейнелі түрде жеткізудің маңызды құралы болып табылады. Зерттеу барысында эмоцияны сипаттайтын және білдіретін фразеологиялық бірліктердің жағымды және жағымсыз эмоцияларға қарай жиі жіктелетіні байқалады. Мысалы, «*төбесі көкке жету*», «*ішек-сілесі қату*» тіркестері қуаныш пен шаттықты білдірсе, «*жерге кірердей болу*», «*қабағынан қар жауу*», «*жүрегі тас төбесіне шығу*» тәрізді тіркестер қорқу, ұялу мен ашуға байланысты қолданылады.

Төмендегі кестеде эмоцияны білдіретін кейбір фразеологиялық бірліктердің семантикалық сипаты көрсетіледі.

1 Кесте. Эмоцияны сипаттайтын фразеологиялық бірліктердің семантикалық сипаты

<i>Тұрақты сөз тіркесі</i>	<i>Сипаттайтын эмоция</i>	<i>Эмотивті қызметі</i>
<i>Төбесі көкке жету</i>	<i>Қуаныш</i>	<i>Жағымды эмоцияны күшейту</i>
<i>Ішек-сілесі қату</i>	<i>Көңі күй, шаттық</i>	<i>Экспрессивті күлкіні білдіру</i>
<i>Жүрегі тас төбесіне шығу</i>	<i>Қорқыныш, үрей</i>	<i>Күшті үрейді жеткізу</i>
<i>Қабағынан қар жауу</i>	<i>Ару, реніш</i>	<i>Жағымсыз эмоционалды күйді сипаттау</i>
<i>Жерге кірердей болу</i>	<i>Ұялу</i>	<i>Ішкі психологиялық қысымды көрсету</i>

Сөздік қордан басқа, қазақ тілінің морфологиялық, синтаксистік құрылымдары да эмоцияларды білдіруде белгілі бір рөл атқарады. Енді эмоцияны білдіру қызметіне кеңінен тоқталайық. Мысалы, Р.Қ.Бақбергенованың зерттеуі қазақ тіліндегі экспрессивті лексиканың

этномәдени сипатына баса назар аударады. Ешбір қосымшасыз жеке тұрып эмотивтілік қызметін атқаратын *тамаша, шіркін, гажайып, гажап, жексұрын, мыстан, сайқал* сияқты лексемаларды алып, морфологиялық жолмен жасалған *әкетай, агажан, апатай, анашым, құлыншақ, ботақан, боташым, айналайын* т.б. лексемаларын көрсете отырып, түрік тіліндегі баламаларын іріктейді [8,24]. Мұндағы туыстық қатынастың жағымды субъективті қатынасын білдіруге көмектесетін *-тай, -жан, -еке*, т.б. өнімді тұлғалармен қоса, тәуелдік жалғаудың бірінші жағы да (*-ым, -ім, -м*) эмотивті мән үстейді. Бірінші жақтан өзіне тәуелдеп, меншіктеп қарату арқылы сөйлеуші нысанға деген жағымды қатынасын, эмоциясын білдіреді. Ауызекі сөйлеуде екінші жақта тәуелденген сөзді қолдану арқылы керісінше жақтыртпау, менсінбеу, кемсіту мәні беріледі. *Айнала қоршаған балалар «Мынауың жынданғаннан сау ма?» деп таңданыса қарасты бір-біріне.* (Мұхтар Түменбаев. Домалап келген доп). *Атаңның көрі, сол бақ-қыдыр дегенің менің жас кезімде қайда жүрді екен?» депті* (Бақытжан Кененұлы. Табынамын жүрегіне қазақтың) [6]. Осы ретте ортақ тәуелдеудің бірінші жағы (*сөзіміз, жұмысымыз, күніміз, т.б.*) мен жіктік жалғаудың көпше түрінің бірінші жағы (*айтамыз, айттық, айтып келеміз, айтып жүрміз, т.б.*) тыңдаушыға экспрессивті түрде бейтарап әсер етуді көздеп, керісінше қызмет атқарады. Бұндай құбылысты 1970 жылдардың басында американдық лингвист Джонн Лакофф енгізген «хеджирлеу» терминімен атайды. Хеджирлеу («hedge» - «қаша, қоршау») - бұл лингвистикалық құбылыс, оның мақсаты - сөйлеудің ішкі күшін әлсірету немесе күшейту [3].

Ризашылдық пен өкінішті білдіретін просодикалық өзгерістер де эмотивтілікті білдіретін категорияға жатқызылады. *Ойпыр-о-о-ой, ойб-а-а-ай, құдайым-а-а-ай*, т.б. Қазақ тілі қарым-қатынаста эмоцияларды тиімді жеткізу үшін шешуші мәнге ие еліктеуіш сөздер мен одағай сөздердің арқасында жоғары экспрессивтілікті, эмоционалдык белсенділікті көрсетеді. Ш.Сарыбаев топтастырған (эмоционалды, императивті және тұрмыс) одағайлардың барлық түрі жоғары эмотивті әлеуетке ие. *«Интерактивті коммуникацияда коммуниканттың көңілі толу, риза болу, таңдану, сүйсіну эмоциясын білдірумен қатар бірдеңеге келіспеу, риза болмау, көңілі толмау мағынасында жұмсалатын туһ одағай сөзі. – Туһ, қандай әдемі болып кеткенсің! – Туһ, даусың неткен нәзік еді! – Туһ, өзің сөз ұқпайтын адамсың зой! Бәрекелді! Әттеген-ай, әттең»* [8, 26]. Мысал етіп берілген барлық бірліктерді эмоцияны білдіретін категорияға жатқызамыз [8].

Н.Айтова мен Д.Оспанованың етістікке негізделген эмоционалды құрылымдарды зерттеуі нақты грамматикалық құрылымдардың эмоционалды күйлерді тиімді беру үшін сөздерді қалайша өзгерте алатынын көрсетеді [9]. Айталық бұйрық райлы етістің қолданысы тілімізде көбінесе реніш, ашу, қорқыныш, мақұлдамау, таңдану эмоциясын жеткізеді. - *Кетші ары, сенімен ойнамаймын!* (реніш); - *Кет жоғал, көзіме көрінбей!* (ашу); - *Шық оңбаған, кет әрі!* (қорқыныш аралас ашу); - *Кет ары, мен сенің папаң емесін* (мақұлдамау, таңдану). Зерттеушілер шартты рай тұлғасындағы «*алсамшы, білсемші,...*» етістіктері де эмоционалды әлеуеті баяндаушының эмоцияларымен тікелей байланысты екенін атап өтеді. А. Байтұрсынұлы мұндай құрылымды жанашырлық мағынасымен байланыстырып, «реніш рай» деп атайды. *Есімнен танғандай аңтарылып, көркінен көзімді ала алсамшы* (Көлбай Адырбекұлы. Ауыл хикаяларынан); *Неге екенін білсемші, мұндай әңгімелер айтар алдында ол кісі «балалар, мен қазір сендерге қауашақ айтып берейін, мықтап түйіп алыңдар» деп байыптап бір қарап алатын да ұзақ әңгіме бастайтын* (Мұхтар Күмісбек. Бақбақ тістеген тарих).

Морфология деңгейінде сезім білдірудің тағы бір құралы - көмекші етістіктер. Олар эмоционалдылықты жеткізу үшін қолданылғанда әртүрлі реңктерге ие болады. Мысалы, *екен* сөзі контекстке қарай тілек, сұрақ, сенімсіздік, оқшаулану, әдепкі құбылысқа қарсылық, тілек, ал ауызекі сөйлеу барысында қыстырма сөз қалпында келеді. *Бекер үрейленген екенмін. Бекер қапаланған екенмін. Сабама түсейін. Осы жатқан жерінде жайрата салсам ба екен? Бәлеге қаламын ау.* (Ермек Аманшаев. Ібіліс пен Адам) *«Мұндай жазғдай ертең де болатынын» оқырман бүгін көңіліне түйсе екен дейді* (Абылай Есімбай. Жарым). *Білгені сол болса – айтсын, өресі сондай екен – жазсын, жазғырсын* (Рақымжан Елешев. Желтоқсан жарасы).

Жеке тұрған эмотивті бейтарап сөз басқа сөзбен тіркесуде, мәнмәтін ішінде қолданылуына қарай түрлі коннотацияларға ие болатыны белгілі. Солардың ішіндегі эмотивті коннотацияны беруі арқылы эмоцияны білдірудің, жеткізудің синтаксистік қабаттағы құрылымдары ашылады. Бұл тұстағы соңғы жылдардағы зерттеулер сөздің эмотивті валенттілігі құбылысын нысанға алуда. Мысалы, Д.Оспанова және т.б. зерттеулері [10] эмотивті валенттілікті зерттеп, оның лингво-коммуникациялық негіздемесін ашады. Мұндағы *эмотивті валенттілік – сөздің өзге сөзбен байланысқа түскенде өзінің эмотивті қызметін жүзеге асыру қабілеті*. Тілді қолданудағы мұндай икемділік қазақ тіліндегі эмоцияларды білдірудің динамикалық сипатын көрсетеді, мұнда мәнмәтін мағынаны қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Жоғарыда аталған зерттеуде қазақ тілінің өз ішіндегі мысалдары қарастырылса (мысалы, *бейшара* – байғұс, шарасыз мәнінде; жағдайы нашар, аяныш сезімін тудыратын хәл мәнінде; сорлы, мүсәпір, ынжық мағынасында; «*қызысмақ*», «*қыздай*», «*қызға ұқсап*» мысалдарын салыстыру, аласа бойлы, қортық, тышқан, тапал, мыртық, кішкентай, кіттай, «типшә», «бойы бір тұтам», тапалтақ мысалдарын салыстыру), Д.Мұқанова және т.б. мақаласында [11] «*байлық*» және «*кедейлік*» сияқты ұғымдардың қазақ, қытай және ағылшын тілдерінде лингвистикалық түрде қалай ұсынылатынын зерттеп, эмоциялардың көрінісіне әсер ететін әртүрлі мәдени көзқарастарды анықтайды. Бұның барлығы сөздің эмотивті валенттілігін талдау арқылы жүзеге асады. Бұл салыстырмалы тәсіл эмоцияларды олардың мәдени контекстінде түсіну қажеттілігін көрсетеді, өйткені әртүрлі тілдер ұқсас эмоцияларды әртүрлі кодтауы мүмкін.

Сөз мағынасының өзгеруімен қоса, түрлі синтаксистік құралдар да сөйлеуші көңіл-күйін, бағасын және адресатқа қатынасын білдіруде маңызды қызмет атқарады. Олардың негізгілері болып оңашалануды, транспозицияны және парцелляцияны көрсетеміз. Мұндағы оңашалану – сөйлем мүшелері арасындағы логика-семантикалық қатынастың өзгеруі (*Қасымдағы адам, менің жалғыз құрбым, осындай жағдайға тап болғаны қалай болды?! – ұғым, бейне, сипатқа ерекше мәнерлілік беру*), транспозиция – сөйлем бірліктерінің қызметтік мәнін морфосинтаксистік жақтан қайта құру (*Күлуін!.. - Сөгіс мәнді атаулы сөйлем. Қаңғыған неме! Өркенің өскір! - Тілек мәнді атаулы сөйлем*), ал парцелляция – сөйлем тұтас құрылысының бұзылуы немесе мүшеленуі (*Өзің бара алдың ба? Қыз ұзатуға? – әрекеттің күтпеген жерден шыққанын түсіндіретін аралас таңдану мен жан ашу, т.б. сезімдеріне байланысты*).

Парцелляция сөздердің орын тәртібі түрлеріне (дислокация, инверсия, интерлокация) және сөйленім құрылымына (реприза, редукция, компрессия) сәйкес эмотивті синтаксистің барлық мүмкін грамматикалық құралдарымен жүзеге асады. Кейде парцелляцияны интеграцияға бөліну мен қосылу ретінде қарсы қояды. Бұлардың әрқайсысын жеке қарастырып, эмотивтілік мәнін ашу үшін эмотивті синтаксис бойынша жеке зерттеу жүргізілді [13]. Аталмыш зерттеуде авторлар эмотивті синтаксистің негізінде адамның сезімдік-бейнелі қабылдауы мен ақпаратты эмоциялық тұрғыдан өңдеу үдерісі жататыны байқатты. Эмоциялық мазмұндағы ақпарат көбіне бөлшектенген мағыналар түрінде емес, тұтас қабылданып, интегративті сипатта беріледі. Осы ерекшелік эмотивті синтаксис категориялары арқылы көрініс тауып, эмоционалдылықтың коммуникативтік әрі когнитивтік үдерістерге тікелей әсер ететіні анықталды. Соның нәтижесінде эмоциялық реңк сөйленімнің құрылымына ықпал етіп, сөйлемдердің семантикалық және синтаксистік ұымдасуында өзгерістер туғызады.

Аталмыш зерттеудегі талдау нәтижелері тілдегі эмотивтіліктің әртүрлі синтаксистік трансформациялар арқылы жүзеге асатынын көрсетті. Олардың қатарына оңашалану, транспозиция, парцелляция секілді құбылыстармен қатар, дислокация, инверсия, интеркаляция, реприза, редукция, компрессия және реконструкция түріндегі синтаксистік тәсілдер жатады. Оларды жүйелеу үшін кесте ұсынылады:

2 Кесте. Эмотивті синтаксистік құралдар [13]

Синтаксистік құрал	Мысалдар	Түсініктеме
Оңашалану	Менің құрбым, менің жалғыз құрбым, келген жоқ...	Эмотивті-коммуникативті мағына үстеу мақсатында сөйлемнің қандай да бір элементін мағыналық және просодикалық (ырғақты-интонациялық) жақтан ерекшелік.
Транспозиция	Тыныштық! (мағынасы: Тыныштық сақта!)	Предикаттық өзек ауысады. Айталық, зат есім етістік қызметін атқарады.
Парцелляция	Ақша сұрай береді. Жүі	Сөйлем құрылымы бөлініп, ерекше эмоционалдық реңк беріледі.
Дислокация	Қарай гөр, өзіңді!	Сөйлем мүшесі өзіне тән емес орынға ауыстырылады.
Инверсия	Көрдің бе мені?!	Қалыпты тәртіп өзгереді, эмоционалдық акцент жасалады.
Интеркаляция	Бұл – қателік, анық, үлкен қателік!	Сөйлемге қосымша элемент кірістіріледі.
Реприза	Махаббатты, оны қайдан тапса?!	Бір сөйлем мүшесі екі немесе одан да көп формада беріледі.
Редукция	Жаңбыр жауып тұр. → Жаңбыр!	Сөйлем мүшелері түсіп қалады, ықшамдалады.
Компрессия	Білу керек!	Толық сөйлем ықшамдалған сөз тіркесіне дейін қысқарады.

Кестеде көрсетілген құрылымдар сөйлеушінің ішкі эмоционалды күйін, бағалау қатынасын және адресатқа ықпал ету мақсатын жеткізуде белсенді қолданылады. Әсіресе парцелляция, инверсия мен оңашалану тәсілдері сөйленімнің экспрессивтілігін күшейтіп, эмоционалды ақпараттың адресатқа әсерін арттырады. Мұндай синтаксистік модельдер эмоцияны тікелей атаудан гөрі, оны жанама әрі бейнелі түрде жеткізуге мүмкіндік береді.

ТАЛҚЫЛАУ

Сонымен, эмоцияны атау, сипаттау және білдірудің (жеткізудің) қазақ тіліндегі лексикалық, морфологиялық және синтаксистік қабаттағы ерекшеліктеріне тоқталған нәтижелердің толыққандығына қол жеткізу үшін эмоцияны атау, сипаттау мен білдірудің адресат тарапынан қабылдану аспектісін де жан-жақты қарастырған абзал. Өйткені сөйлеушілердің тілдік сәйкестігі олардың эмоционалды көрінісі мен қабылдауына айтарлықтай әсер етуі мүмкін. Бұл эмотивтілікті қабылдау бойынша күрделі аспектінің бір қыры ғана. А. Баймырза және т.б. қазақ поэзиясының эмоционалды рецепциясы тілдік және мәдени айырмашылықтарға байланысты орыс поэзиясынан өзгеше болуы мүмкін деп есептей отырып, тіл әдебиетке эмоционалды реакцияларды қалыптастырады деген тұжырымды алға тартады. Зерттеу қазақ тілінде сөйлейтіндердің орыс тілінде сөйлейтіндермен салыстырғанда Абай поэзиясын оқуда терең эмоционалды белсенділік танытатыны туралы гипотезаны растайды [12]. Бұл тіл мен эмоцияны білдіру арасындағы өзара әрекеттесуді, әсіресе көптілді контексте ескерудің маңыздылығын көрсетеді.

Эмоцияны қабылдау тұсын сөйлеуді хеджирлеумен де байланыстыруға болады. Ол туралы біз мақаламыздың басында атап өттік. Экспрессивтілікті бейтараптандыру, теріс эмоционалды жауаптың, қабылдаудың алдын-алу мақсатында адресанттың хеджді қолдануын да тілдік қабаттар бойынша топтастыруға болады. Айталық, морфология қабатында біз модаль етістіктер: *Болашақта солай болуы әбден мүмкін... - «Болашақта солай болады»* деген нақтылаудан гөрі; *Бұл тапсырманы өзі жалғыз істеген болса керек. «Бұл тапсырманы өзі жалғыз істеді»* дегендегі тапсырма орындауға қатыспағандарға шағым мәнін жұмсарту үшін; шартты райлы құрылымдар: *Бәріміз жұмыла істесек, неге мақтамасқа?!.. «Бәріміз жұмыла істегенде ғана мақтауға болады»* деп шектеумен қорқыту мәнін жұмсарту мақсатында қолдана аламыз, т.б.

Синтаксис қабатында қыстырма сөздердің хеджирлеудегі қызметі елеулі. Бұл тұста бірінші аталатын қыстырма сөздер: *айтпақшы, қоса айтатын, қалай болғанда да, бұдайын байқайтынымыз*, т.б. Эллипсисті де хедждің бір құралы деп қарастырсақ болады, өйткені мұндай тәсілді әдейі сөйлемді аяқтамай, тыңдаушы немесе оқырман өзі толықтырып алады деген мақсатпен қолданады. *Мен дүкенге бардым, ол – үйге*. Толық нұсқасы: *Мен дүкенге бардым, ол үйге барды; Жаңбыр жауып тұр, біз – далада*. Толық нұсқасы: *Жаңбыр жауып тұрғанына қарамастан біз далада жүрміз*.

Қазақ тіліндегі эмоцияны білдіру құралдарын түрік және орыс тілдерімен салыстыра қарастыру олардың ұлттық-мәдени ерекшеліктерін тереңірек тануға мүмкіндік береді. Түрік тілінде де қазақ тіліндегідей эмоцияны білдіруде туыстық атауларға жалғанатын субъективті-бағалауыштық қосымшалар (-жан,-тай, -шым/-шім) мен қаратпа құрылымдар белсенді қолданылады. Бұл екі тілдің түркілік ортақ танымдық негізін көрсетеді. Алайда қазақ тілінде эмоция көбіне фразеологиялық бірліктер мен бейнелі метафоралар арқылы тереңірек сипатталса, орыс тілінде эмоционалдық интонациялық құрылымдар мен бағалауыш лексика арқылы жиірек беріледі. Сонымен қатар қазақ тіліндегі эмоцияны жеткізу тәсілдеріне ұжымдық сана, сыйластық және жанама жеткізу басым болса, орыс тілінде эмоцияны тікелей әрі ашық білдіру үрдісі жиі байқалады. Бұл ерекшеліктер эмоцияның тілдік репрезентациясы ұлттық дүниетаным мен мәдени коммуникация нормаларына тәуелді екенін көрсетеді.

Қазіргі таңда жасанды интеллект жүйелерінде табиғи тілді өңдеу барысында эмоцияны автоматты тану мәселесі ерекше өзектілікке ие болып отыр. Қазақ тіліндегі эмотивті құрылымдардың күрделілігі, фразеологизмдердің молдығы және эмоцияның контекст арқылы берілуі нейрожелілік модельдер үшін маңызды зерттеу нысанына айналуда. Әсіресе чат-боттар мен диалогтік жүйелердің адамның көңіл күйін дұрыс танып, соған сәйкес жауап беру қабілеті коммуникация тиімділігін арттырады. Қазақ тіліндегі эмоцияны білдіретін тілдік бірліктерді жүйелеу болашақта emotion AI бағытындағы зерттеулерге, қазақ тілді сентимент талдау жүйелерін жасауға және эмоционалды-интеллектуалды цифрлық ассистенттерді жетілдіруге негіз болуы ықтимал.

Адам тілі арқылы эмоцияларды білдіру мен қабылдауды бірге ала отырып талдау үдерістің толық прагматикалық сипатын көрсеткенмен, эмотивтіліктің адресатпен қабылдануы – жеке әрі көлемді зерттеуді қажет етеді. Сондықтан бұл тақырыпты ашуды алдағы міндеттер қатарына қойдық.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіру – күрделі әрі көпқырлы құбылыс. Бұл құбылыс тілдің барлық деңгейінде – лексикалық, морфологиялық, синтаксистік және прагматикалық қабаттарда көрініс табады. Зерттеу барысында қазақ тілінің эмоционалды әлемін бейнелеуде бай лексикалық қордың, әсіресе, эмоцияларды атайтын және сипаттайтын эмотивті лексиканың рөлінің айрықша екені анықталды. Тілде қуаныш, реніш, ашу сияқты қарапайым эмоция атауларынан бөлек, көне әрі пассив қабатқа өткен сөздердің де эмоцияны жеткізуде өзіндік орны бар екені байқалды.

Сонымен қатар, эмоцияларды жеткізудің ұлттық болмыспен сабақтасып жатқан тұрақты сөз тіркестері, фразеологизмдер арқылы эмоционалды мәнмәтіннің кең өріс алатыны анықталды. «Жүрегі жарылу», «көзі мөлтілдеу», т.б. секілді тіркестер тіл иесінің ішкі жан дүниесі мен күйзелістерін айқын бейнелейді. Бұдан бөлек, «көк» семасының түрлі контекстердегі қолданысы да эмоцияны берудің мәдени-танымдық астарын ашып көрсетеді. Ондай концептілік өріс талдауларын басқа да түс атауларына жүргізуге болатыны анық. Морфологиялық деңгейде тәуелдік жалғаулары, қосымша мән үстейтін тұлғалар, бұйрық рай мен шартты рай тұлғалары да эмоцияны жеткізудің пәрменді құралы екені дәлелденді.

Зерттеу нәтижелері қазақ тілінде эмоцияны жеткізудің прагматикалық сипаты мен мәтінмәндік бейімделуінің зор мәні бар екенін көрсетті. Сонымен бірге сөздердің эмоциялық реңкі, эмотивті валенттілігі мәнмәтінге қарай өзгеріп, сөйлеушінің субъективті бағасы мен

эмоциясын жеткізуге икемделеді. Жалпы, қазақ тілі эмоцияларды жеткізуде ұлттық дүниетанымның ерекшеліктерін сақтай отырып, тілдік құралдардың алуан түрлілігін және бейнелілік әлеуетін тиімді пайдаланады.

Жұмыста сондай-ақ эмоцияны атау, сипаттау және білдірудің (жеткізудің) қазақ тіліндегі лексикалық, морфологиялық және синтаксистік қабаттағы ерекшеліктеріне тоқталған нәтижелердің толыққандығына қол жеткізу үшін эмоцияны адресат тарапынан қабылдану аспектісін қарастырудың өзектілігі негізделген.

Зерттеудің практикалық маңызы қазақ тіліндегі эмоцияларды білдіру құралдарын тіл оқыту, медиакоммуникация, психолгнгвистика және цифрлық технологиялар салаларында тиімді қолдану мүмкіндігімен айқындалады. Жұмыс нәтижелері қазақ тіліндегі эмоцияларды жеткізу тәсілдерін практикалық қолданысқа енгізу арқылы сөйлеу әрекетінің экспрессивтілігін арттыруға және тілдік жағдаяттарға сәйкес тиімді коммуникация құруға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, зерттеу нәтижелері қазақ тілін шетел тілі және екінші тіл ретінде оқытуда эмоционалды реңкті дұрыс меңгертуге, сөйлеу мәдениетін дамытуға және прагматикалық құзіреттілікті қалыптастыруға көмектеседі. Сонымен қатар эмотивті құрылымдарды жүйелеу қазақ тілді медиамәтіндерді, әлеуметтік желі дискурсын және көркем мәтінді автоматты талдау жүйелерін жетілдіруге негіз бола алады. Бұл нәтижелер эмоцияны тануға бағытталған интеллектуалды платформалар, чат-боттар және цифрлық ассистенттердің қазақ тіліндегі коммуникативтік сапасын арттыруда да маңызды рөл атқарады.

Болашақ зерттеулер қазақ тіліндегі эмоцияны білдіру құралдарын корпустық лингвистика, нейролингвистика және когнитивті модельдеу бағыттарымен сабақтастыра қарастыру өзекті болмақ. Әсіресе эмоцияны қабылдау механизмдерін эксперименттік тәсілдер арқылы зерттеу, әртүрлі жас және әлеуметтік топтардың эмотивті бірліктерді қабылдау ерекшеліктерін анықтау, сондай-ақ көптілді ортадағы эмоция репрезентациясын салыстырмалы талдау маңызы ғылыми нәтижелер беруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге қазақ тіліндегі эмотивті синтаксис пен эмотивті валенттілікті көлемді тілдік модельдер (LLM) негізінде автоматты өңдеу мәселелері де - болашақтағы өзекті бағыттардың бірі.

ҚАРЖЫЛАНДЫРУ ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Мақала AP23490928 «Қазақ тілі мен әдебиетін құндылық бағдарлы оқытудың инновациялық технологиясы» атты жоба аясында жазылды.

Мақаланы әзірлеу барысында жасанды интеллект құралдары (ChatGPT) мәтінді редакциялау (орысша, ағылшынша аңдатпа жазу) және әдебиеттер тізімін стандартқа сай жетілдіру мақсатында ішінара пайдаланылды. ЖИ автор ретінде көрсетілмейді. Мақаладағы барлық нәтижелер мен қорытындылар автор тарапынан тексеріліп, расталады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

- 1 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Москва: URSS, 2022. - 206 с.
- 2 Иманалиева Ф. Қ. 1 Қазақ тіліндегі эмоционалды құрылымдар. - Алматы: Қазақ университеті, 2011. - 255б.
- 3 Lakoff G., Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts // Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, Chicago, 1972. -Chicago, 1972. - 183-228 pp.
- 4 Stivenson Ch.L. Meaning: emotive and descriptive // Philosophical Review. - 1948, - V 57. № 4. - 145-159 pp.

- 5 Тымболова А.О., Калыбаева К.С., Мурзинова А. Қазақ тіліндегі тұрақты тіркестердің құрамында сақталған тарихи уәждер // Қарағанды университетінің хабаршысы, филология сериясы, - 2022. -Т. 107. № 3. - 44-49 бб. <https://doi.org/10.31489/2022ph3/44-49>
- 6 Шайсұлтан Шаяхметов атындағы «Тіл-Қазына» ұлттық ғылыми-практикалық орталығы әзірлеген корпус [Электрон.ресурс]. - URL: <https://qazcorpora.kz> (дата обращения: 20.03.2025).
- 7 Пансат Ж.М., Исаева Ж.И., Мамаева Г.Б. «Көк» концептісінің эмоционалды концептілерді жасаудағы когнитивті семантикасы // Ясауи университетінің хабаршысы, - 2023. – Т. 129. № 3. - 135-146 бб. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686>
- 8 Бақбергенова Р. Қазақ-түрік тілдеріндегі экспрессивті және эмоционалды лексиканың этномәдени сипаты // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы, филология сериясы, - 2020. - Т. 73. № 3. – 21-27 бб. <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-7804.03>
- 9 Aitova N., Ospanova D. Verb-Based Emotive Structures in the Linguistic Corpus Base // Bulletin of the University of Toraigurov, philology series, - 2024. № 3. - 55-69 pp. <https://doi.org/10.48081/eldm2166>
- 10 Оспанова Д., Айтова Н., Сұлтанзаде В. Тілдік бірліктердің эмотивтілігі және эмотивті валенттілігі // Ясауи университетінің хабаршысы. - 2023. -Т.127. № 1. - 145-155 бб. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.12>
- 11 Mukanova D., Mazhitayeva S., Issina G. Language Representation of the Concept of «Wealth» and «Poverty» in Kazakh, Chinese and English // rEFLections. - 2024. - Т.31. № 3. 1090-1103 pp. <https://doi.org/10.61508/refl.v31i3.277186>
- 12 Baimyrza A., Serikbayeva A., Pirmanova K., Pirmanova A., Myrzakhanova G. The Impact of Linguistic Identity on the Perception of Abai’s Poetry // Forum for Linguistic Studies. - Т.6. № 5., - 239-246 pp. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6879>
- 13 Тургумбаева Н., Оспанова Д., Қапантайқызы Ш. Эмотивтілік санаты лингвистикалық феномен ретінде: эмоциялық сезім-күйді жеткізудің синтаксистік құралдары // Қарағанды университетінің хабаршысы. Филология сериясы. – 2025. – № 3(119). – 148-160 бб. <https://doi.org/10.31489/2025ph3/148-160>

Материал 29.03.2026 баспаға түсті

Репрезентация эмоций в казахском языке: особенности названий, описаний и выражения эмоций

Н.К. Тургумбаева¹, Ш. Қапантайқызы¹, А.Н. Нурланова²

¹Евразийский Национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана, 010000,

²Казахстанско-Американский свободный университет, Усть-Каменогорск, 070000, Казахстан

В этой статье исследуются способы, которыми казахский язык обозначает, описывает и выражает эмоции. Мы смотрим на термины и понятия, связанные с изучением эмоций в языке, и анализируем, как язык передает эмоции. Мы также сравниваем эмоции с указаниями в языке. Особое внимание уделяется тому, как слова, фразы, грамматические формы и предложения в казахском языке передают эмоции. Нам также важно понять, как люди воспринимают эмоции, выраженные через язык, чтобы лучше оценить, как эмоции используются в общении на разных уровнях языка.

В исследовании применяются описательный, сравнительный и аналитический методы. Объектом исследования являются языковые единицы, которые обозначают, характеризуют и выражают эмоции в казахском языке. Это сложный объект, который рассматривается на разных уровнях.

Кроме того, в работе используются методы систематизации и интерпретации, основанные на научных работах казахских и зарубежных авторов. Эти методы помогают выявить особенности эмотивных и индикативных единиц.

Такой подход позволяет глубоко изучить языковые единицы и их роль в выражении эмоций в казахском языке.

Эти результаты помогают нам лучше общаться на казахском языке, показывая, как передавать эмоции в нашей речи. Это также помогает нам понимать, как эффективно взаимодействовать с другими в разных ситуациях. В статье также говорится о том, как работают эмоции в казахском языке и как это поможет создать более умные компьютерные программы и чат-боты, которые могут понимать эмоции на казахском языке.

Ключевые слова: эмотиология, эмотивный метаязык, эмоциональная лексика, номинатив-эмотив, индикатив-эмотив, эмотивное восприятие, хеджирование, обособление, транспозиция, парцелляция.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- 1 Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. – Москва: URSS, 2022. - 206 с.
- 2 Иманалиева Г. К. Эмоциональные структуры в казахском языке. - Алматы: Казахский университет, 2011. – 255с.
- 3 Lakoff G., Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts // Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, Chicago, 1972. -Chicago, 1972. - 183-228 p.
- 4 Stivenson Ch.L. Meaning: emotive and descriptive // Philosophical Review. - 1948, - V 57. № 4. - 145-159 pp.
- 5 Тымболова А.О., Калыбаева К.С., Мурзинова А. Исторические мотивы в составе фразеологизмов казахского языка // Вестник Карагандинского университета, серия филология, - 2022. -Т. 107. № 3. - 44-49 сс. <https://doi.org/10.31489/2022ph3/44-49>
- 6 Корпус разработанный Национальным научно-практическим центром «Тіл-Қазына» имени Шайсултана Шаяхметова [Электрон.ресурс]. - URL: <https://qazcorpora.kz> (дата обращения: 20.03.2025).
- 7 Пансат Ж.М., Исаева Ж.И., Мамаева Г.Б. Когнитивная семантика концепта «көк» в создании эмоциональных концептов // Вестник университета Ясави, - 2023. – Т. 129. № 3. - 135-146 сс. <https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686>
- 8 Бакбергенова Р. Этнокультурный характер экспрессивно-эмоциональной лексики в казахско-турецких языках // Вестник КазНПУ им. Абая, серия филология, - 2020. -Т. 73. № 3. – 21-27 сс. <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-7804.03>
- 9 Aitova N., Ospanova D. Verb-Based Emotive Structures in the Linguistic Corpus Base // Bulletin of the University of Toraigyrov, philology series, - 2024. № 3. - 55-69 pp. <https://doi.org/10.48081/eldm2166>
- 10 Оспанова Д., Айтова Н., Султанзаде В. Эмотивность и эмоциональная валентность языковых единиц // Вестник университета Ясави. - 2023. -Т.127. № 1. - 145-155 сс. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.12>
- 11 Mukanova D., Mazhitayeva S., Issina G. Language Representation of the Concept of «Wealth» and «Poverty» in Kazakh, Chinese and English // rEFLections. - 2024. - Т.31. № 3. 1090-1103 pp. <https://doi.org/10.61508/refl.v3i3.277186>
- 12 Baimyrza A., Serikbayeva A., Pirmanova K., Pirmanova A., Myrzakhanova G. The Impact of Linguistic Identity on the Perception of Abai’s Poetry // Forum for Linguistic Studies. - Т.6. № 5., - 239-246 pp. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6879>
- 13 Тургумбаева Н., Оспанова Д., Қапантайқызы Ш. Категория эмоциональности как лингвистический феномен: синтаксические средства передачи эмоционального состояния // Вестник Карагандинского университета. Серия Филология. – 2025. – № 3(119). – 148-160 сс. <https://doi.org/10.31489/2025ph3/148-160>

Материал поступил в редакцию журнала 29.03.2026

Representation of Emotions in the Kazakh Language: Features of Naming, Description and Expression

N. Turgumbaeva¹, Sh. Kapantaikyzy¹, A. Nurlanova²

¹L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Kazakhstan

²Kazakh-American Free University, Ust-Kamenogorsk, 070000, Kazakhstan

This article examines the linguistic means used to express emotions in the Kazakh language. The study aims to identify and analyze the lexical, phraseological, morphological, and syntactic resources employed to name, describe, and convey emotions. Within the framework of emotive linguistics, the conceptual and terminological foundations of emotion expression are clarified, and the nominative, descriptive, and expressive functions of emotive units are analyzed from a structural-systemic perspective. Based on the works of both domestic and international scholars, the study explores the distinction between emotive and indicative units and examines the emotive potential of different language levels in Kazakh. Particular attention is paid to the role of linguistic means in representing emotional states and attitudes.

The research employs descriptive, comparative, and analytical methods, as well as systematization and interpretative approaches. The findings demonstrate that linguistic units expressing emotions in Kazakh constitute a multilayered system that performs important communicative and pragmatic functions. The study contributes to the development of emotive linguistics in Kazakh linguistic scholarship by refining the understanding of emotion transmission mechanisms and the characteristics of emotive structures. The practical significance of the research lies in its potential application to improving speech communication and facilitating effective interaction in various communicative contexts. In addition, the findings may be utilized in the field of artificial intelligence to enhance emotion recognition, interpretation, and generation in natural language processing systems, including emotionally oriented neural network models and Kazakh-language chatbots.

Key words: emotiology, emotive metalanguage, emotional vocabulary, nominative emotives, indicative emotive, emotive perception, hedging, isolation, transposition, parcellation

REFERENCES

- 1 SHahovskij V.I. Kategorizaciya emocij v leksiko-semanticheskoy sisteme yazyka [Categorization of Emotions in the Lexico-Semantic System of Language]. – Moskva: URSS, 2022. - 206 s.
- 2 Imanalieva G. K. Kazak tilindegi emocionaldy kurylymdar [Emotional Structures in the Kazakh Language]. - Almaty: Kazak universiteti, 2011. - 255b.
- 3 Lakoff G., Hedges: A Study in Meaning Criteria and the Logic of Fuzzy Concepts // Papers from the Eighth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society, Chicago, 1972. -Chicago, 1972. - 183-228 p.
- 4 Stivenson Ch.L. Meaning: emotive and descriptive // Filosofical Review. - 1948, - V 57. № 4. - 145-159 pp
- 5 Tymbolova A.O., Kalybaeva K.S., Murzinova A. Kazak tilindegi turakty tirkesterdin kuramynda saktalghan tarihi uazhder [Historical Motifs in the Phraseological Units of the Kazakh Language] // Karagandy universitetinin habarshysy, filologiya seriyasy, - 2022. -T. 107. № 3. - 44-49 bb. <https://doi.org/10.31489/2022ph3/44-49>
- 6 SHajsultan SHayahmetov atyndagy «Til-Kazyna» ulttyk gylymi-praktikalyk ortalygy azirlegen korpus [the language corpus developed by the National Scientific and practical Center «Til-Kazyna» named after Shajsultan Shayakhmetov] [Elektron.resurs] - URL: <https://qazcorpora.kz> (data obrashcheniya: 20.03.2025).
- 7 Pansat ZH.M., Isaeva ZH.I., Mamaeva G.B. «Kok» konceptisinin emocionaldy konceptilderdi zhasaudagy kognitivti semantikasy [Cognitive Semantics of the Concept of «Kok» in the Creation

of Emotional Concepts] // YAsaii universitetinin habarshysy, - 2023. – Т. 129. № 3. - 135-146 bb.
<https://doi.org/10.47526/2023-3/2664-0686>

8 Bakbergenova R. Kazak-turik tilderindegi ekspressivti zhane emociionaldy leksikanyn etnomadeni sipaty [Ethnocultural Character of Expressive and Emotional Vocabulary in Kazakh-Turkish Languages] // Abaj atyndagy KazUPU-dyn Habarshysy, filologiya seriyasy, - 2020. -Т. 73. № 3. – 21-27 bb. <https://doi.org/10.51889/2020-3.1728-7804.03>

9 Aitova N., Ospanova D. Verb-Based Emotive Structures in the Linguistic Corpus Base // Bulletin of the University of Toraigyrov, philology series, - 2024. № 3. - 55-69 pp. <https://doi.org/10.48081/eldm2166>

10 Ospanova D., Aytova N., Sultanzade V. Tildik birlikterdin emotivtiligi zhane emotivti valenttiligi [Emotivity and Emotional Valence of Linguistic Units]// YAsaii universitetinin habarshysy. - 2023. -Т.127. № 1. - 145-155 bb. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.12>

11 Mukanova D., Mazhitayeva S., Issina G. Language Representation of the Concept of «Wealth» and «Poverty» in Kazakh, Chinese and English // rEFLections. - 2024. - Т.31. № 3. 1090-1103 pp. <https://doi.org/10.61508/refl.v31i3.277186>

12 Baimyrza A., Serikbayeva A., Pirmanova K., Pirmanova A., Myrzakhanova G. The Impact of Linguistic Identity on the Perception of Abai’s Poetry // Forum for Linguistic Studies. - Т.6. № 5., - 239-246 pp. <https://doi.org/10.30564/fls.v6i5.6879>

13 Turgumbayeva N., Ospanova D., Kapantaykyzy Sh. Emotivtilik sanaty lingvistikalыk fenomen retinde: emociyalыk sezim-kuiydi zhetkizudin sintaksistik kuraldary [Emotivity as a linguistic phenomenon: syntactic means of conveying emotional states] // Karagandy universitetinin habarshysy. Filologiya seriyasy. – 2025. – № 3(119). – 148-160 pp. – DOI: <https://doi.org/10.31489/2025ph3/148-160>

Received: 29.03.2026

SRSTI 16.21.27

DOI: [10.59102/kufil/2026/iss2pp196-213](https://doi.org/10.59102/kufil/2026/iss2pp196-213)

*A. Utegenova¹, K. Utegenova², *B. Kenges³, Zh. Yergaliyeva¹

¹K. Zhubanov Aktobe Regional University, Aktobe, 030000, Kazakhstan

²M. Utemisov West Kazakhstan University, Uralsk, 090000, Kazakhstan

³National Academy of Education named after Y. Altynsarin, Astana, 010000, Kazakhstan

MULTILINGUALISM IN STUDENTS’ EVERYDAY COMMUNICATION IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN

Recent sociolinguistic research has increasingly focused on the multilingual practices of student youth as one of the most socially active groups and among the first to respond to ongoing changes in language use. This article investigates language mixing in the everyday communication of university students and examines how grammatical fusion emerges in informal multilingual interactions outside the classroom. The study employs a mixed-methods approach, including textual and semantic analyses of qualitative data obtained from audio recordings of naturally occurring conversations among students in Uralsk, one of the largest urban centers in Western Kazakhstan. The analysis focuses on the linguistic features of multilingual speech and the semantic classification of hybrid lexical units resulting from language contact.

The findings reveal that grammatical fusion is a common feature of students’ everyday speech and reflects a high degree of multilingual linguistic competence. Three major fusion patterns were identified: (1) Russian lexical stems combined with Kazakh affixes, (2) English lexical stems combined with Kazakh affixes, and (3) Kazakh lexical stems combined with Russian suffixes and inflectional endings. Type I was found to be the most frequent, whereas Type III occurred least often. The study also demonstrates significant differences in the classification of hybrid lexical units, particularly those combining English and Kazakh elements, which